

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Pomak Göçü

Pomak Migration to Turkey from Bulgaria in the Early Republican Period

Nimet Ayşe AKSOY *

Öz: 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından fiilen, 1908'de ise resmen Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir devlet haline dönüşen Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar fasılalarla baskı, zorlama ve asimile politikalarına maruz kaldılar. Bu baskı ve asimile politikasından Pomak'lar da fazlasıyla etkilen-diler. İnanç açısından İslamiyet'e bağlı olan Pomakların etnik kökenleri fazlasıyla politika malzemesi ha-line getirilmiştir. Aidiyet duygusu açısından Türklükleri şüphe götürmeyen Pomaklar kimliklerini kaybet-memek ve Bulgar yönetiminin baskısına daha fazla maruz kalmamak adına Türkiye'ye peyderpey göç etmek zorunda kaldılar. Bu makale, 1930'larda Pomakları Türkiye'ye doğru göçe zorlayan sebepleri, yo-ğun olarak iskân edildikleri Trakya bölgesinde yaşadıkları sürece ilişkin eldeki arşiv belgelerine göre değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar sözcükler: Pomak, Göç, İskân, Bulgaristan

Abstract: After the Russo-Turkish War of 1877-78, Bulgaria was separated from the Ottoman Empire. This separation became official in 1908 and Bulgaria became an independent state. Muslims living in the area were intermittently exposed to oppression and assimilation policies after the Russo-Turkish War of 1877-78. One of the ethnic minorities deeply affected by these policies were the Pomaks whose ethnic origin were greatly employed as a political issue. Indisputably considered Turks, gradually they had to immigrate to Turkey in order not lose their ethnic identity and not to be exposed to the oppression of the Bulgarian authorities. The aim of this study is to investigate the reasons that forced the Pomaks to immigrate to Turkey in the 1930's from the archival documents relating to Thrace, where they were densely settled.

Keywords: Pomac, Migration, Settlement, Bulgaria

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunan Pomakların önemli bir bölümü Rodoplar ile Makedonya'nın doğusunda yaşamaktaydı. Ayrıca Lofça, Plevne, Rahova, Filibe ile eski Selanik, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetleri dâhilinde de küçük gruplar halinde yaşamlarını sürdürmekteydiler (Eren 1988, 574). Pomakların yaşadığı bölge önce 1885'te Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bölünmüş, daha sonra 1912'de Bulgaristan ile Yunanistan arasında bir kez daha taksim yoluna gidilmiştir. Pomaklar bugün de Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya ve Türkiye'de varlıklarını sürdürmektedirler.

Balkanlar'da yaşayan hiçbir Müslüman toplumun kimliği Pomaklarınki kadar sorgulanmış değildir. Tapu tahrirlerini temel alarak *Lofça* üzerine yaptığı çalışmasında Machiel Kiel (2003,

* Dr. Öğr. Ü., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya. nbakircilar@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1324-2901>

203-205) bu bölgede, özellikle 1642 ile 1710-1751 tarihleri arasında hızlı bir İslamlaşmanın yaşandığına işaret eder. Lofça Pomakları neredeyse üç asra yayılan bir süreçte İslamlaşmışlardır. Kiel gibi Halil İnalçık da: “...*Ana dilini kullanmayı sürdürenler söz konusu İslamlaşmanın en önemli delilini oluşturur. Boşnaklar, Arnavut Müslümanları ve Pomaklar bu gibi büyük gruplar olarak dikkat çeker...*” diyerek Pomakların Rumeli yerel halkından olup Müslümanlaştığı tezini ileri sürer (İnalçık 2008, 233-234). Pomakların etnik kimliği hakkında yapılan çalışmalarda ileri sürülen tezlerin çoğunluğu ise ne yazık ki objektiflikten oldukça uzaktır. Ancak bu Müslümanlar geçmişte, bölgedeki Müslümanlarla, özellikle de Türkler ile özdeşiler (Poulton 1993, 68).

1885 yılından itibaren 1912’ye kadar on binlerce Pomak Osmanlı Devleti’ne göç etmiştir (Taşbaş 2017, 161). 1912 ile başlayan süreçte Bulgaristan Krallığı en azından Bulgarca konuşan kesimi kendi yanına çekmek ve Pomak topluluğuna işaret etmek amacıyla “*Müslümanlaştırılmış Bulgarlar*” terimini kullanmaya başladı. Yürütülen politika sayesinde tanassur hadisesi yaşandı (Alp 1990, 179-181; Koyuncu 2013, 139-196).

Bu makalenin amacı Pomakların etnik kimliğinin sorgulanması değil, 1930’lu yıllarda Bulgaristan’dan Türkiye’ye gerçekleşen göçün sebepleri ve özellikle Pomakların yaşadıkları sıkıntılara ilişkin verileri paylaşmaktır.

Göç Öncesi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Pomaklar’a Yönelik İzlenen Siyaset

I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ile aynı safta olan Bulgaristan, savaş sonunda iktidara gelen Stamboliyski’nin liderliğindeki Çiftçi Partisi, iktidara geldiği dönemde ülkede yaşayan Müslüman azınlığa daha önce eşi görülmemiş boyutta geniş haklar tanıdı. Bu durumdan istifade eden Pomaklar kendilerine Balkan Savaşları döneminde zorla verilen Slav-Bulgar isimlerini kullanma zorunluluğundan kurtularak Türk adlarına kavuşmuşlardı (Alp 2008, 54). Bulgaristan Türklerinin eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan Nüvvap Okulu’nun, 27 Kasım 1922’de Şumnu’da açılması da bu zaman dilimine dahil olan gelişmelerdendir (Memişoğlu 2002, 153).

Bulgaristan’ın kuruluşundan 1990’lı yıllara gelene değin Türklerin kendilerini en rahat ifade edebildikleri bu dönem 9 Haziran 1923’teki hükümet darbesine kadar devam etti. Darbe sonrasında gelen milliyetçi hükümetler süreç içerisinde, Türklerin elde ettiği hakları tedrici olarak yok etmeye başlayacaktır (Keskioğlu 1985, 19). Önce Tsankov ardından da eski Makedon komite liderlerinden Lyapçev yönetiminde olan Bulgaristan’ın Türkiye ile ilişkileri çeşitli sebeplerle 1925’e kadar gerginleşti (Ertürk 2013,76).

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik başlayan müzakereler sırasında göçmenler, göçmen okulları ve azınlık hakları gibi konular iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemeye devam etti. Ancak, Millî Mücadele Dönemi’nden itibaren Bulgaristan’la ilişkilerini sıcak tutmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa ve aynı düşünceleri taşıyan Bulgar diplomatların gayretleri sayesinde 18 Ekim 1925’te iki ülke arasında Dostluk Anlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile her iki hükümet, Neuilly ve Lozan Antlaşmaları’nın ekalliyetlerin himayesine dair hükümlerinden, her iki taraf azınlıklarının da istifade etmesini birbirlerine taahhüt etmiş oldular. Bunun yanında daha önce yaşanan göç hadiseleri sonucu iki ülkede ortaya çıkan uyrukluğun konusu ve ilgili kişilerin taşınmaz mallarına ilişkin konular da düzenlendi (Soysal 2000, 261). Aynı gün imzalanan İkâmet Mukavelenamesi ise her iki tarafta bulunan Bulgar ve Türklerin isteğe bağlı göç hakkına yönelik hükümler içermektedir: Göçmenler taşınabilen mallarını ve hayvanlarını yanlarında getirebilecekler, taşınmaz mallarını da eğer gelirken satamamış ise bilahare 2 yıl içinde elden çıkarabileceklerdi. Bu 2 yıllık zaman, göçmenleri darda bırakmamak, mallarını değerinden ucuza elden çıkarıp zarara uğramalarını önlemek, yani göçmenleri korumak için verilmişti (Ayrıntı için bk. Komisyon 2002, 51-67). Mukavelenin ikinci maddesinde belirtilen “*Bulgaristan Türkleri*” tanımı ilerleyen zamanlarda Bulgar hükümeti tarafından

Pomak muhaceretini engellemek adına önemli bir koz olarak kullanılacaktı.

1929 ekonomik buhranının ardından devletlerarası ilişkilerde milliyetçilik olgusu tekrar yükselişe geçti. Avrupa'da Mussolini İtalya'sı ile Hitler'in Nazi Almanya'sının başını çektiği "revizyonist grup" I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan düzenin değiştirilmesi talebi ile ortaya çıkmışlardı. Bu ülkelere karşı yatıştırma siyaseti izlemeye çalışan İngiltere ve Fransa ise statükonun korunmasına taraftardı. Bu iki gruptan revizyonist ekibe dahil olan Bulgaristan'ın Romen, Yunan ve Yugoslav topraklarına yönelik izlediği *irredentist* politika bu üç ülke ile ilişkilerinde gittikçe artan bir gerilime sebep oldu. Buna karşın Bulgaristan'ın "Yurtta barış, dünyada barış" ilkesine dayanan siyaseti takip eden Türkiye'ye karşı tutumu Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya karşı izlediği tutumdan daha farklıdır. 1929'da bu tutumun bir tezahürü olarak Türkiye-Bulgaristan Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması akdedildi. Takip eden süreçte, Türkiye Balkan ülkeleriyle yakınlaşma çabası içine girdi. Bu çabanın Bulgaristan'a yönelik bir ittifak addedilmemesi için Başbakan İsmet Paşa (İnönü) ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras)'nın Sofya ziyaretleri sonrasında 23 Eylül 1933'te Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Nikolas Muşanov ile bu anlaşmanın süresi bir protokolle uzatıldı (Soysal 2000, 381-382). Türkiye, Bulgaristan'la diplomatik ilişkilerini dostluk çerçevesinde sürdürmeye çalıştıysa da Bulgaristan'ın tutumu nedeniyle süreç uzlaşmaz hale gelmeye başladı. Bulgaristan yönetimi bir yandan Türkiye ile iyi ilişkiler kurma görüntüsü sergilerken, diğer taraftan sınırları içindeki Türk azınlığı baskı altında tutmaktan çekinmedi. Kuzey Bulgaristan'da *Rodna Zaštita* (Vatan Savunması), Güney Bulgaristan'da da *Trakya* teşkilatları hükümet ve askerî yetkililerle işbirliği içerisinde Türklere saldırdılar (Ertürk 2013, 80).

Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın da kendi aralarında Kemalistler ve gericiler olmak üzere ikiye ayrıldığı bu yıllarda Bulgar hükümeti, ülkede yaşayan Türk azınlığın keskin çizgilerle birbirinden ayrılmasını sağlamaya yönelik gericileri destekleme politikasını uygulamakta bir sakınca görmedi (Akgül 2002, 432).

Bulgaristan'ın bu yeni tutumunu Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden takip etmek mümkündür. Örneğin, Sofya Elçiliği'nden alınan 10 Haziran 1933 tarihli tahriratta; Demokrat Parti mensubu ve Türk cemaati temsilcilerinden biri olan Ömer Kâşif Efendi'nin bir fırkacı sıfatıyla Genel Sekreter Boris Pavlov'u ziyareti sırasında Pavlov'un Ömer Kâşif Efendi'yi bir Bulgar zannederek Türklere karşı bakış açısını açıkça ifade ettiği bildirilmekteydi. Pavlov konuşmasında Bulgaristan'daki Türk azınlığın ilerici kanadını temsil eden gençlerin bir ihtilal çıkararak Güney Bulgaristan'ı Türkiye'ye dâhil etmek için "Turan" teşkilatını kurdukları, ülkede Türk gençlik ruhunun yükselmesine kesinlikle engel olacaklarını ve Kemalist gençlerin başlarını mutlaka ezeceklerini, eğer böyle yapmayacak olurlarsa yarın Sobronya'da Türk gençlerinden 30-40 vekille karşılaşmak mecburiyetinde kalacaklarını dile getirmişti. Pavlov, Kâşif Efendi'nin Türk olduğunu anladığı anda ise gerçek fikirlerini gizleyerek kendisinin aslında Türk dostu olduğunu ve Türklere iyi geçinme yanlısı olduğunu söylemek durumunda kalmıştı (BCA. 30.10.0.0.241.630.6. 29.06.1933).

27 Eylül 1933 tarihli Sofya Elçiliği'nden alınan rapor ise Bulgar İçişleri Bakanı Girginov'un Türkiye'ye ilişkin düşünceleri hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. *Varnenski Novini* Gazetesi'ne bir röportaj verdiği esnada 1929 tarihli Türk-Bulgar antlaşmasının uzatılması hakkındaki görüşleri sorusuna cevap veren Girginov söz konusu antlaşmanın hukukî ve siyasî bir yanı olmadığını belirtmişti. Yunanistan ile Türkiye arasındaki yakınlaşmanın Bulgaristan'ı Yugoslavya ile bir anlaşmaya sürükleyebileceğini de sözlerine eklemişti. Ancak İçişleri Bakanı'nın bu beyanati bir gün sonra Başbakan Muşanov tarafından tekdiz edilecekti (BCA. 30.10.0.0.241.631.5. 04.10.1933).

Bahsi geçen konulara ek olarak Türk-Bulgar ilişkilerini olumsuz yönde tırmandıran en önemli olaylardan biri; Razgrat Mezarlık Hadisesi'dir. 1933'ün Nisan ayında gerçekleşen olayda Rodna Zaştita mensubu gençler, Türk mezarlığını tahrip etmiş hatta daha ileri giderek bazı mezarları da açmıştı. Bu olayın evveliyatı Bulgar İçişleri Bakanlığı'na göre Bakanlığın Razgrat'taki Türk mezarlarının birleştirilmesi konusunu gündeme getirmesi üzerine, Türklerin daha önce hiç ziyaret edilmeyen bu Türk Mezarlığını tekrar kullanmaya başlamaları ile gerçekleşmiştir. Yine Bakanlığın konuya ilişkin yaptığı açıklamada bir grup düşüncesiz gencin bu eylemi gerçekleştirdiği, polis de bazı tutuklamalar yaptığı dile getirilmiştir. Bulgar basını da olayın Türkiye tarafından çok abartıldığını iddia ediyordu (Ertürk 2013, 80). 7 Mayıs 1933 tarihinde Sofya Elçiliği'nden iletilen bir rapor, Nisan ayının 14'ünü 15'ine bağlayan ve Hz. İsa'nın ölüm yıldönümü olduğuna inanılan gecede, Razgrat'ta bulunan asırlık Müslüman mezarlığına yapılan saldırıya ilişkin çarpıcı bilgiler vermektedir. Razgrat Hadisesi esnasında mezarlığa yapılan saldırının derecesini "*hatta ölümlerden bir kaçının bile mezardan çıkarıldığı*" şeklinde izah eden elçi bu olayın sorumlusunun Rodna Zaştita Cemiyeti'nin üyeleri olduğunu da beyan eder. Raporun sonunda yer alan elçinin kişisel yorumları oldukça dikkat çekicidir; "*...olayın akabinde gerçekleşen şikâyetler sonucunda bir kısım Bulgar tutuklanmış, buna karşı ise Bulgar halkı gösteriler yapmaya başlamıştır. Son aylarda Bulgar milli duygusu çok beslenmektedir. Bulgarların milli duygusunu tahrik etmek mutlaka Türk düşmanlığından bahsetmek demektir. Faşistlerin, Yugoslavların, Hitlercilerin bu ülkedeki faaliyetleriyle hep Bulgar milli ruhunu besliyor. Kışkırtılan genç Bulgarlar mutlak surette hedef olarak kendilerine pek kolaylıkla masum Türk yurttaşlarımızı ve onların mukaddesatını görmektedir*". Bu gibi hareket ve tecavüzlerin gün geçtikçe artacağına işaret eden elçi, Bulgaristan'daki bir milyona yakın halkın bir an evvel Trakya'ya ve Anadolu'ya nakledilmesinin zarurî olduğunu savunur (BCA. 30.10.0.0.241.627.26. 07.05.1933).

Bulgar hükümeti Razgrat Hadisesi sonrasında Razgrat Kaymakamı'nı görevden alarak olayı yatıştırmaya çalıştı. Hükümetin bu faaliyeti Trakya Cemiyeti tarafından hoş karşılanmayarak kaymakamın gereksiz yere görevinden alındığı, bu durumun hemen düzeltilerek göreve iade edilmesini talep eden 628 imza ile İçişleri Bakanlığı'na gönderilen telgraf metnine *Trakya Gazetesi* 1 Haziran 1933 tarihli nüshasında yer verdi. *Trakya Gazetesi*, aşırı milliyetçi çizgisini aynı nüshada Bulgaristan'ın Adalar Denizi'ne çıkmasının an meselesi olduğuna dair bir makaleye yer vererek de göstermiş oldu (BCA. 30.10.0.0.241.630.8. 29.06.1933).

Razgrat Hadisesi'nden sonra 13 Mayıs 1933 tarihli Sofya Elçiliği'nden gelen tahriratta Pomakların iktisadî açıdan Bulgar hükümeti tarafından zor durumda bırakıldığı belirtilir (BCA. 30.10.0.0.241.629.15. 18.06.1933). "*Pomakların Bulgar neslinden Müslüman oldukları bahanesiyle vicdan hürriyetlerine taarruz edilmekte ve Hristiyan yapılmalarına uğraşılmaktadır. Askeri vergi tahsilatı için yalnız mükellefin değil ailelerinin de gayrimenkul mallarını vergi borcuna karşılık tutan ve başka memleketlerde benzeri görülmeyen bir kanun hükmü Müslümanların taziyeki için Bulgar idare ve maliye memurlarının eline yeni bir silah vermiş bulunmaktadır*" sözleriyle durumun hassasiyetini anlatan elçi, kişisel hürriyetlerin kısıtlandığı gibi Bulgar hükümetinin Türk unsuru hakkındaki güvensizliği yüzünden cemaat hayatını felce uğratabilecek idari tedbirler alındığını belirtir. Sofya Elçisi, Bulgaristan'daki Müslüman kitlenin baskı altında tek tek Bulgarlığa geçmelerine sessiz kalınmaması ve Pomaklardan başlamak üzere Bulgaristan Türklerinin bir an önce Türkiye'ye alınması önerisini dile getirir. Pomakların ve diğer Türklerin göç etmelerine engel olunmamasını ve paralarını beraberlerinde getirebilmeleri için Türkiye'nin Bulgaristan'la temasa geçmesinin önemini de vurgular (BCA. 30.10.0.0.241.629.15. 18.06.1933). Sofya Elçisi aynı tahriratta Bulgar hükümeti nezdinde Türk hükümeti elçisi sıfatı ile Pomaklardan bahsedilmesinin ters tepkiye sebep olduğunu "*Bulgar hükümeti ahden kabul ettiği hicret hakkını fiiliyatda hiçe indirmekte ve hele Pomakların ismini ağzımızda*

almamıza tahammül etmek istememektedir" diyerek ifade eder (BCA. 30.10.0.0.241.629.15. 18.06.1933).

Pomak halkı üzerinde gittikçe artan baskıyı dikkatle takip eden Sofya Elçiliği'nin konuya ilişkin gönderdiği tahriratlardan bir diğerinde; Pomaklarla meskûn Paşmaklı'ya bağlı Yukarı Arda Köyü'nde Bulgar mektep müfettişinin Türk okuluna giderek artık Kur'an ve din dersi okutturulmasının yasaklandığı, müfettişi şikâyete giden 16 köylüye askeri kumandan tarafından dayak atıldığı, okuldaki Kur'an cüzlerinin aynı müfettiş tarafından parçalanarak hakaretle yere atıldığı belirtilmiştir. Tahrirati kaleme alan Sofya Elçisi'nin tespitlerine göre Pomakların zorla Hristiyanlaştırılma politikasının Bulgar memurlarınca eskisi gibi uygulanmakta olduğu artık kesinleşmiştir. Ayrıca bölgedeki Pomakların büyük bir çoğunluğu bu dini baskıdan kurtulabilmek için göç etmek arzusunda dırlar (BCA. 30.10.0.0.241.628.10. 21.05.1933).

Pomaklar Türkiye'ye göç etme yollarını araştırırken Bulgar yazarlar da Pomakları Bulgarlığa döndürmek gayretine bağlı fikirlerini gazeteler yoluyla ifade etmektedirler. Sofya'da 15 günde bir çıkan *Rodopski Straj* Gazetesi (Bu gazete Trakya Komitesi'nin gayr-i resmî organıdır. Kanuni teşkilatın yayın organı ise *Trakya* Gazetesi'dir. BCA. 30.10.0.0.242.633.1. 09.01.1934)'nin 1 Şubat 1934 tarihli nüshasında Georgi Markov imzalı "*Rodop ve Pomak Meselesi*" isimli makalede yazar, Pomakların ne zaman Güney Bulgaristan'ın iyi vatandaşları haline geleceklerini sorgulamaktadır. Bulgaristan'ın Pomak yerleşim yerlerinde yaptığı parasız okul, aşhane ve benzeri hizmetlerin hiçbir işe yaramadığını hatta ters teptiğini vurgular. Markov, "*bu basit, cahil ve kendini unutacak kadar mütedeyyin Ahran-Pomak*"ların kazanılamamasını partizanlığa bağlar. Aslında sadık ve bir kısım Hristiyan geleneklerine de sahip bulunan Pomakların bu duruma gelmesinde 1913 yılındaki tanassur hadisesinin payı olduğunu ifade eden yazar, Radoslavov döneminde Parlamento'da Gümölcine Türklerinin desteğini sağlayarak iktidara gelmek için dinlerini iade etmesinden sonra Pomakların, Bulgarların partililik hastalığını keşfettiklerini söyler. *Rodopski Straj* Gazetesi'nin yazarı Madam Mihailova'nın "*aralarında köy ve kolibalarda (gecekondu, baraka) dağılmış uyanık gençler olsaydı kendilerini (Bulgarlıklarını) bileceklerdi*" sözünü doğrulayarak Pomakların Bulgar oldukları inancını aşılamanın tek yolunun eğitim olduğunu ileri sürer. Diğer halde sürekli Hristiyanlığa geçmeye mecbur bırakılacakları yolundaki söylemlerin Pomakların, Bulgarlıktan uzaklaşmalarına sebebiyet verecektir. Eğitimin önemine dikkat çeken Markov, aydın, Bulgar tarihi ve dili üzerinde bilgili öğretmenler yolu ile Pomakların kazanılabileceğini belirtir. Pomaklara uygulanmasını önerdiği eğitim politikasının, herhangi bir parti adına değil milli ve devlet menfaati için yapılması gerektiğini söyler (BCA, 30.10.0.0.242.632.17, (01.03.1934)).

Bulgaristan'ın Müslümanlara yönelik izlediği politika neticesinde pek çok Pomak ülkeden ayrılmanın yoluna bakmaya başladı. Göç hadisesi 1934 yılında önemli bir ivme kazanmış olacak ki 7 Mart 1934'te İçişleri ve Sağlık Bakanı Girginov bir emirname yayınlamak durumunda kalır. Emirnamede Bulgaristan'ın hukuk devleti olduğu, milliyeti sorgulanmaksızın vatandaş haklarının devlet güvencesinde olduğu, Bulgar ve Hristiyan olmayan herkesin din hürriyetinden yararlandığı söylenir. Hükümet memurlarının bütün halka eşit davranmaları ikaz edilirken Bulgar olmayan halk arasında fesat çıkaran her türlü teşkilatın ortadan kaldırılması emredilir. Girginov, bu emirname ile "Bulgar Müslümanların" göçlerinin kesinlikle yasaklandığını, artık ne sebeple olursa olsun pasaport sahibi olamayacaklarını bildirirken emirnamenin ilanına değin sınırı izinsiz geçen "Bulgar İslamlarının" iki ay içinde geri dönmeleri gerektiği aksi halde hem geri dönmeyenlerin hem de yeni kaçanların aileleri ve emlakı hakkında hükümet tedbiri alınacağını ilan eder (BCA, 30.10.0.0.242.633.9, 01.05.1934). Bulgar Müslümanlarından kasıt kuşkusuz Pomaklardır. Bu emrin ilanından kısa süre sonra Mart 1934'te Bulgaristan'dan Yunanistan'a doğru kaçan altı Pomak, Bulgar karakolundan açılan ateşle öldürülür. Bu olay *Manchester Guardian* Gazetesi'ne haber olmuş, sonrasında da Bulgaristan tarafından *Observer*

Gazetesi'ne "Pomaklar Arasında Karışıklık" başlıklı bir haber yaptırılmıştır. Bu haberde Pomaklarla Müslüman Türkler arasında son zamanlarda Türk hükümetinin kışkırtması ile olaylar çıktığından bahsedilmiştir. Türk azınlığın Türkiye'nin Sofya Büyükelçiliği tarafından nakden desteklendiği ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği ile Yunanistan'ın Londra Büyükelçiliği tarafından *Observer* Gazetesi'ne bilgi verilmiş ve her iki elçi haberi tekzip etmiştir. Bu tekzip gazetenin 6 Mayıs 1934 nüshasında yayınlanmıştır (BCA, 30.10.00.00.242.633.21, 21.05.1934).

Bulgar Hükümeti Pomak faciasının sorumluluğunu üzerinden atmak için Pomakların kaçma veya hicret etme eylemlerinde Türkiye'nin ilgi ve tahrikinin olduğunu Bulgar Ajansı ve basını yoluyla Avrupa ve Amerika'ya yayıp kamuoyunu Türkiye aleyhine etkilemeye çalışmaktadır. Bunun bir örneğine Amerikan basınında da rastlanmıştır. Bu haberin yayınlanmasından sonra Hariciye Vekaleti Washington Büyükelçiliği'ne bir talimat göndererek bundan sonra çıkması muhtemel benzer yayınlar için önlem alınmasını istemiştir. Talimatta, Bulgaristan'da yaşayan ve büyük bir taassupla Türklüğe bağlı olan Pomak nüfusun gördükleri baskı ve eziyetler sonucunda canlarını kurtarmaya çalıştıklarının altı çizilirken Bulgar hükümetinin Türkiye'ye yönelik isnatlarının tahammül sınırını aştığı belirtilmiştir (BCA, 30.10.00.00.242.633.21, 21.05.1934).

Bulgar Hükümeti, Müslüman Bulgar olarak tanımladığı Pomaklar üzerindeki baskıcı yönetimini sürdürürken iç ve dış siyasette çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. 19 Mayıs 1934'te bu sorunların tezahürü bir darbeyle kendini gösterdi. Başbakan Kimon Georgiev, öncelikle meclisi feshederken ardından bütün siyasi partileri kapatarak demokrasiyi terk etti ve ülkede baskı rejimini kurdu (Kuyucuklu 1992, 399). Hükümet değişiminin Pomaklara uygulanan baskıda bir farklılık yaratmadığı Sofya'dan gelen haberlerden anlaşılmaktadır. Sofya Elçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıya göre Bulgar hükümeti, Pomakların Bulgarlaştırılmasında oynadığı rolü tekzip ettiği halde ekonomik buhranı gerekçe göstererek azınlık mekteplerine yaptığı cüzi miktardaki yardımı bile kesmiştir. Pomaklar öğretmen tutup masrafını karşılayabilecek durumda olmadıklarından Pomak çocukları Bulgar ilkokullarına gitmek zorunda kalmıştır. Sofya Elçisi'ne göre Pomakları bu güç durumdan kurtarmanın yolu Bulgaristan'daki Türk azınlık hukukunun tam olarak uygulanmasına çalışmak ve dostluk siyasetinin fiili bir şekilde yerleşmesini sağlamaktır (BCA, 30.10.0.0.242.637.8, 11.02.1935).

Filibe Konsolosu Saimzade Süreyya Bey'in 6 Şubat 1935'te Sofya Elçiliği'ne gönderdiği tahriratta Pomaklara uygulanan baskı bir kez daha açık ve net bir şekilde ortaya konmaktadır. Süreyya Bey'e göre Kimon Georgiev hükümeti Pomakları her ne pahasına olursa olsun Bulgarlaştırma kararlılığındadır. Konsolosun dayanak noktası, Pomak nüfusun yoğun olarak yaşadığı Daradere, Devlen, Paşmaklı, Nevrekop ve havalisindeki Pomak okullarının birer birer kapatıldığı, mevcut okullarında ise Türkçe okutulmasına izin verilmediğine ilişkin konsolosluğa yapılan şikâyetlerdir. Konsolos Süreyya Bey'in gönderdiği tahrirata bölge halkından gönderilen bir de mektup ilişiktir. Söz konusu mektubun içeriği şöyledir;

"Türkiye Cumhuriyeti Filibe Konsolosluğu'na

Rodop Balkanlarının Bulgar-Rum hududu boylarında meskûn Pomak halkına Bulgarların son zamanlarda takip etmekte oldukları imha siyaseti had bir devreye varmıştır.

Şöyle ki;

19 Mayıs 1934 yeni hükümetin "yeni belediyeler kanunu" mucibince hudud boylarında Dosbat, Yılcıl, Çavdar Mahalle, Kosik, Bartun, Horoslu nam Türk-Pomak köylerine de hükümet-i merkeziye belediye reisi ve muavinleri tayin etmiştir. Bu tayin olunan memurlar 3 Kasım 1934'te vazifeleri başına gelir gelmez köy halkını içtimaa davet etmiş ve

İçtimada hudut kumandanı ve diğer büyük rütbeli birkaç zabıt ile hükümet mektebi başmuallimi ve diğer muallimler ve belediye reisi Türk-Pomak halkına hitaben şu sözleri söylemiştir:

Muhterem din kardeşlerim;

Hükümet-i merkeziye beni köyünüze belediye reisi gönderdi. Elimden geldiği kadar iyi olmanız için çalışacağım. Evvel emirde köyünüzde muhteşem bir kilisenin mevcut olmaması teessürümü mucib olmuştur. Biz hepimiz bir dine mensup olmakla beraber bugünden itibaren sizi camiye gidip ibadet etmekten men ediyorum. 15 güne kadar hükümet-i merkeziye buraya külli miktarda şapka gönderecek ve siz de eski dininize avdet edeceksiniz.

...Halk bir heyecan içerisinde. Türk-Pomak halkı Bulgar hükümetinin bu hareketini nefretle karşılamış ise de seslerini duyuracak bir yerleri olmadığı için şimdilik bana kadar müracaat etmişlerdir. Bendeniz de hali keyfiyeti size haber verir, naçiz bir vazife-i milliyeyi ifa etmiş olmakla kendimde bir hazz-ı manevi duyuram. (Behçet)" (BCA, 30.10.0.0.242.637.8, 11.02.1935)

Türkiye'ye Göç

XIX. yüzyıldan itibaren yaşanan Balkanlar'dan kitleler halinde Anadolu'ya göç hadisesi Cumhuriyet Dönemi'nde de fasılalarla sürmüştür. Konu kapsamındaki Pomak göçünün esas sebebi kuşkusuz Bulgaristan'ın Türk azınlıkları gibi Pomaklar üzerinde de sergilediği baskıcı tutumdur. Etnik yapısını türdeş haline getirmeyi esas alan politikaları sürdürmekte olan Bulgaristan, bir yandan Türkiye ile barışçı bir siyaset izlemeye dikkat ederken diğer yandan da kullandıkları dil sebebiyle zaman zaman Türk azınlıktan daha fazla baskıyı Pomaklar üzerinde uygulamıştır. Bu baskılara daha fazla dayanamayan göçmenlerin gideceği adres bellidir: Türkiye. 1923'ten itibaren nüfus artışını sağlamaya yönelik tedbirleri uygulama sahasına koymaya gayret eden Türkiye Cumhuriyeti, pek çok imkânsızlığa rağmen bu göçmen nüfusu kabul etmeye oldukça heveslidir (Irmak 1981, 212; Arı 1992, 416 vd.; İpek 2005, 174-175).

Bulgaristan'dan olan göçler; 1923-1930 arasında yılda 10.000 kişinin üzerinde olmuş, 1930-1934 yılları arasında ise 1.000'ler düzeyinde kalmıştır. 1934 yılında rakamlar tekrar artmış, 1935 yılında ise 25.000 düzeyine çıkınca Türkiye, meydana gelen göçü yılda 10.000 kişi düzeyinde sınırlamıştır (Tekeli 2010, 160). Cevat Geray'ın (1962, Ek Tablo 2) yaptığı çalışmaya göre, 1923-1938 arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 180.979 kişi göç etmiştir.

Türkiye'de göçmenler ve mübadillerin iskânına ilişkin ilk yapılanma 13 Ekim 1923 tarih ve 352 Sayılı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin kurulması ile gerçekleştirildi. Mübadelenin tamamlanmasının ardından 11 Kasım 1924'te kurulan Vekâlet, Müdüriyet-i Umûmiye'ye dönüştürülerek Dâhiliye Vekâleti'ne bağlandı. 1929'da bu müdürlüğün de ortadan kalkarak 1934 tarihli İskân Kanunu'na kadar muhacir işlerinin yürütülmesinden yeni kurulan "Nüfus Müdüriyet-i Umûmiyesi" sorumlu tutuldu (Babuş 2006, 136-137).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türkiye'ye gelen bütün göçmenlerin iskânını, statüleri nedeniyle; 1923-1933 ve 1934-1938 şeklinde iki ayrı kesitte incelemek mümkündür. İlk dönemde göçmenler çoğunlukla serbest göçmen olarak kabul edilmişken, ikinci dönemde ise iskânlı göçmen olarak tarif edilmişlerdir (Duman 2009, 487).

Türkiye'ye gelen göçmenler, 21 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu'nun yürürlüğe konmasından itibaren bu kanuna göre yerleştirildiler. Bu kanuna göre, Türkiye'ye yerleşmek amacıyla gelmek isteyen, Türk soyuna ve Türk kültürüne bağlı olanlar Dâhiliye Vekâleti emri ile kabul edileceklerdir. Bunlardan iskân yardımı istemeyenler istedikleri yerlere yerleş-

bileceklerdi. Türk ırkından olmayanlar ise hükümetten iskân yardımı istemeseler bile hükümetin göstereceği yerlerde oturacaklar, hükümetten izin almadan yerlerini değiştiremeyeceklerdi (Tekeli 2010, 161-162).

Trakya'nın Balkan Savaşı öncesinde km² başına düşen nüfus yoğunluğu 48 iken 1934'te 26,8'e düşmüştü. Başka bir ifade ile Trakya'daki bu nüfus yoğunluğu Balkan devletlerindeki nüfus yoğunluğunun yarısı kadardı (Burgaç 2013, 200). Bu sorunun en süratli çözüm yolu Balkanlar'dan gelen göçmen kitlesinin Trakya'ya yerleştirilmesiydi. Yasanın çıkarılmasındaki pek çok gerekçeden biri de; gönül, kafa ve dil birliğini sağlamaktır (TBMMZC, Devre: IV, c. 23, İctima:3, 14 Haziran 1934, 141). 1934 sonrasındaki dönemde gelen göçmenler kısa sayılabilecek bir sürede iskân birimlerine yerleştirilerek üretici konuma getirilmişlerdir (Duman 2009, 487).

Cumhuriyet'in ilanından II. Dünya Savaşı'na değin gelen göçmenlerin içinden Pomak muhacirlerin kesin sayısını tespit edebilmek güçtür. Lakin "Pomakça" konuşan kimselerin de kayda alındığı 1935 nüfus sayımı sonuçlarını incelemek bu konuda bir fikir edinmemizi sağlamaktadır (1927 Sayımında konuşulan lisanlar hanesinde Pomakça'ya yer verilmemiştir). 1935 nüfus sayımına göre en yoğun Pomakça konuşan bölge Trakya'dır. (1935 nüfus sayımında Trakya dışında en yoğun Pomakça konuşan nüfusa Balıkesir Vilâyeti'nde tesadüf edilmektedir. 5.004 kişi anadili olarak Pomakça'yı belirtmiş, bunların 4.384'ü ikinci dil olarak Türkçeyi bildiğini belirtmiştir. Sadece Pomakça konuşan sayısı 593 kişidir. T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler, c. VIII, Başvekâlet Matbaası 1937).

Tablo 1. 1935 Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler

	Edirne	Tekirdağ	Kırklareli	Çanakkale
Anadili Pomakça	7.175	2.355	8.822	7.319
Anadili Türkçe olup 2. Dili Pomakça olanlar	3.288	939	1.254	644
Tek dil Pomakça	1.202	562	2.601	2.777
Mesleksiz	3.397	1.089	3.998	3.533
Pomak Nüfusun Genel Nüfusa Oranı	%38	%12,1	%51,1	%32,9

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler, c. 13, 19, 34, 52'den faydalanılmıştır.

Anadili Pomakça olarak kayıt altına alınan ve vilayetin genel nüfusuna oranla en kalabalık Pomak yerleşiminin Kırklareli'de olduğu görülmektedir. Son bir yıl içinde herhangi bir meslek sahibi olmayan Pomakların sayısı neredeyse her vilayetteki Pomak nüfusun yarısına eşittir. Pomaklardaki bu mesleksiz grup, yeni göçmüş olmaları ihtimalini akla getirmektedir.

Göçmenlerin yaşadıkları zorlukların en aza indirgenmesini hedefleyen Türkiye, gelenlerin en mühim sorunları olan barınma ve sağlık sorunlarını çözmeye çabalarken diğer yandan da göçmen kitlesinin en kısa sürede üretici konumuna geçmesini sağlayacak tedbirler almaktaydı. Göçmenlerin bu sorunlarına ilişkin bir hayli çalışma yapılmış olduğundan burada değinilmeyecektir. Ancak Pomak muhacirlerini ilgilendiren, diğer muhacirlerle yaşadıkları ortak sorunların haricinde önemli bir sorunları daha mevcuttu. O da anadillerinin Türkçe olmamasıydı. 1935 nüfus verilerine bakıldığında Türkçe bilmeyen Pomak nüfusun hiç de azımsanamayacak ölçüde olduğu görülmektedir. Trakya Umûm Müfettişliği'nin soruna yönelik bir kısım tedbirler olarak Pomakların bir an önce Türkçe konuşabilmelerini sağlamaya gayret ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Trakya Umûm Müfettişliği'nden 3 Şubat 1935'te Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen yazıda *“Trakya'da yerleştirilen göçmenlerin ulusal kültürümüzle kaynaşmaları için az bir az da ana dilimizle konuşmalarına çalışmaktayız. Pomaklar için bu işte daha büyük zaruret görüyorum. Okullarda bunların çoluk çocuğu kendi dillerini kolay kolay öğrenirken kendilerinin de bu boşluklarını gidermek için genel yerlerde olsun Türkçe konuşmalarını bazı müeyyidelere bağlamak istiyorum... Türk kültürüyle biran evvel kaynaşması için göçmenleri umumi yerlerde olsun Türkçe konuşturmaya mecbur kılmak mülki memurların herhalde en mühim vazifelerinden biri olduğu gibi Dâhiliye Vekâleti Umum Nüfus Müdürlüğü'nün bu işle uğraşan başlı başına bir hars müdürlüğünün bulunuşu bu işin idari salahiyetler içine giren vazifelerden olduğunu gösterir”* diyerek Pomakların dil sorununa bir an önce bir çözüm bulmak niyetini ifade etmektedir (BCA, 180.9.0.0.240.1197.6, 03.02.1935).

Bundan iki yıl sonra da 22 Nisan 1937'de Trakya Umûm Müfettişliği'nden Başvekâlet'e, Dâhiliye ve Maarif Vekâletleri ile C.H.P. Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda 81 Pomak köyünün halen okulsuz olduğu belirtilmektedir. Bu köylerin mevcut nüfusunun bahse konu yerlerde okul açmaya yetmeyecek ölçüde az olmasına bağlanan okul eksikliğinin giderilmesine yönelik tedbirin bir an evvel alınmasının yerinde olacağı görüşü savunulmaktadır. Okulu olan köylerde yeni neslin millî kültürle kaynaştığından söz edilirken okulu olmayan köyler için *“bu yurttaşların tez elden Türk kültürünün canlı kaynaklarına kavuşturulması ve zararlı propagandalardan korunması karşısında Umumi Müfettişlik vilayetlere muayyen merkezlerde köy yatılı okulları açılarak mektepsiz Pomak köyleri çocuklarından bir kısmının buralarda toplanıp yatılı olarak okutulması”* tedbiri tavsiye edilmiştir. Örnek olarak da Tekirdağ'daki İncelik Köy Yatısı'nın incelendiği ve sonuçlarının başarılı olduğu belirtilmiştir. Yazının ekinde Müfettişlik mıntıkasında yer alan Pomak köylerini ve bu Pomak köylerinin hangisinde okul olduğunu belirten bir harita da bulunmaktadır (Bk. Fig. 1: BCA, 30.10.0.0.143.28.11, 22.04.1937).

Bu haritaya göre Trakya'da 175 yerleşim birimi Pomakların yoğun olarak yaşadığı yerler olarak belirlenmiştir. Pomakların en yoğun olduğu iki vilayet; Edirne ve Kırklareli'dir. Okullaşma oranının en yüksek olduğu vilayet ise Kırklareli'dir. Edirne Vilâyeti'nde Pomaklarla meskûn 76 yerleşim biriminden 43'ünde okul bulunmakta 33'ünde ise okul bulunmamaktadır. Kırklareli'de 53 yerleşim yeri Pomakların yoğun olarak yaşadığı merkezler olarak işaretlenmiştir. Bunların 19'unda okul yoktur. Tekirdağ'da Pomakların yerleştiği alanlar Edirne ve Kırklareli'yle kıyaslandığında oldukça azdır ancak Pomakların yaşadığı yerleşim birimlerinin yarıya yakınında okulların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Trakya Bölgesi'nde en az Pomak yerleşimi olan vilayet Çanakkale'dir. Harita 1'de (Fig. 1) işaretli 27 yerleşim biriminden sadece 4'ünde okul bulunmaktadır.

Sonuç

Siyasi koşulların hızla dönüşüm geçirdiği XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Bulgar aydınları bağımsız bir Bulgar milleti kimliğini inşa etmeye dönük faaliyete giriştiler. Bulgar kimlik inşasında “Bulgareca konuşuyor olmak” “Bulgar”lığın en belirgin argümanı oldu. Bu argümandan hareketle çoğunluğu Rodoplar'da yaşayan Pomaklar, konuştukları dil nedeni ile Bulgar hükümetlerinin ilk evvel Bulgarlaştırma siyasetini uygulayacakları grup haline geldi. Bulgaristan'da hükümetler değiştiği halde Pomaklara uygulanan siyasetin değişime uğradığını söyleyebilmek zordur. Bulgar hükümeti Balkan Savaşları sırasında Pomakların isimlerini değiştirip onları zorla Hristiyanlaştırmaya çalışmış olmasına rağmen I. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile aynı safta yer alması nedeniyle bu politikadan vazgeçmiştir. Savaşın sonunda mağlup devletlerden olan Bulgaristan'la yeni kurulan Türkiye'nin ilişkilerinin her iki ülke tarafından çoğunlukla belirli bir seviyede tutulmaya çalışıldığı imzalanan ikili anlaşmalardan anlaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı'na sebebiyet verecek revizyonist grupta yer alan

Bulgaristan ile dış politikasını barış prensibi ile temellendiren Türkiye'nin ilişkilerini dost iki ülke halinde tutmak -1934'te Balkan Antantı'na dahil olmayan Bulgaristan'ın aşırı milliyetçi ve irredentist politikaları göz önünde bulundurulduğunda- zaman zaman zor olsa da Mustafa Kemal Atatürk döneminde büyük sorunların çıkmasının önüne geçilebilmiştir.

Türkiye'nin kuruluşundan 1938'e değin Bulgaristan'dan fasılalarla 180.000 üzerinde göçmen Türkiye tarafından kabul edilmiştir. Bu göçmen nüfusun içinde yer alan etnik menşei her ne kadar tartışmalı olsa da Türk kültürüne bağlılığı tartışma götürmeyen Pomak nüfus da bulunmaktadır. Bulgar hükümetlerinin uyguladığı politikalar, Pomak nüfusun Türkiye'de yaşamayı tercih etmesindeki en önemli nedendir.

Trakya başta olmak üzere 93 Harbinden itibaren pek çok Pomak Anadolu'ya yerleşmiştir. İskân sorunlarını çözüme yolunda 1934'te İskân Kanunu çıkararak Türkiye, Balkanlar'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için en uygun bölgelerden biri olarak Trakya'yı işaret etmiştir. Uzun süren savaşların neticesinde Trakya'da nüfus yoğunluğunun oldukça az olması, yaklaşan savaşın getirdiği siyasi gerginlik sonucu bir sınır bölgesi olan bu bölgenin nüfus yoğunluğunun güvenlik tedbirleri nedeniyle artırılmasına duyulan ihtiyaç bu kararın alınmasına gerekçe oluşturmuştur.

Pomakların Türk kültürünü benimsemiş olmalarına rağmen Türkçeyi bilmemeleri Türkiye için diğer göçmen nüfustan bağımsız bir sorunu beraberinde getirmiştir. Türkiye bu dönemde yeni kurulduğu, ekonomik anlamda türlü sıkıntılar çektiği halde Pomakların bir an evvel Türkçeyi öğrenmeleri için kapsamlı çalışmalarda bulunmuştur. Bu durum bizlere 1930'lar Türkiye'sinin samimi bir yaklaşımla Pomakları içselleştirdiğini, asimile etmekten ziyade toplum yaşamına katılabilmelerine katkı sağladığını göstermektedir.

Yazar Notu:

Bu makale 2015 yılında düzenlenen *I. Dünya Savaşı'nın 100. Yılında Balkanlar ve Göç Kongresi*'nde sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

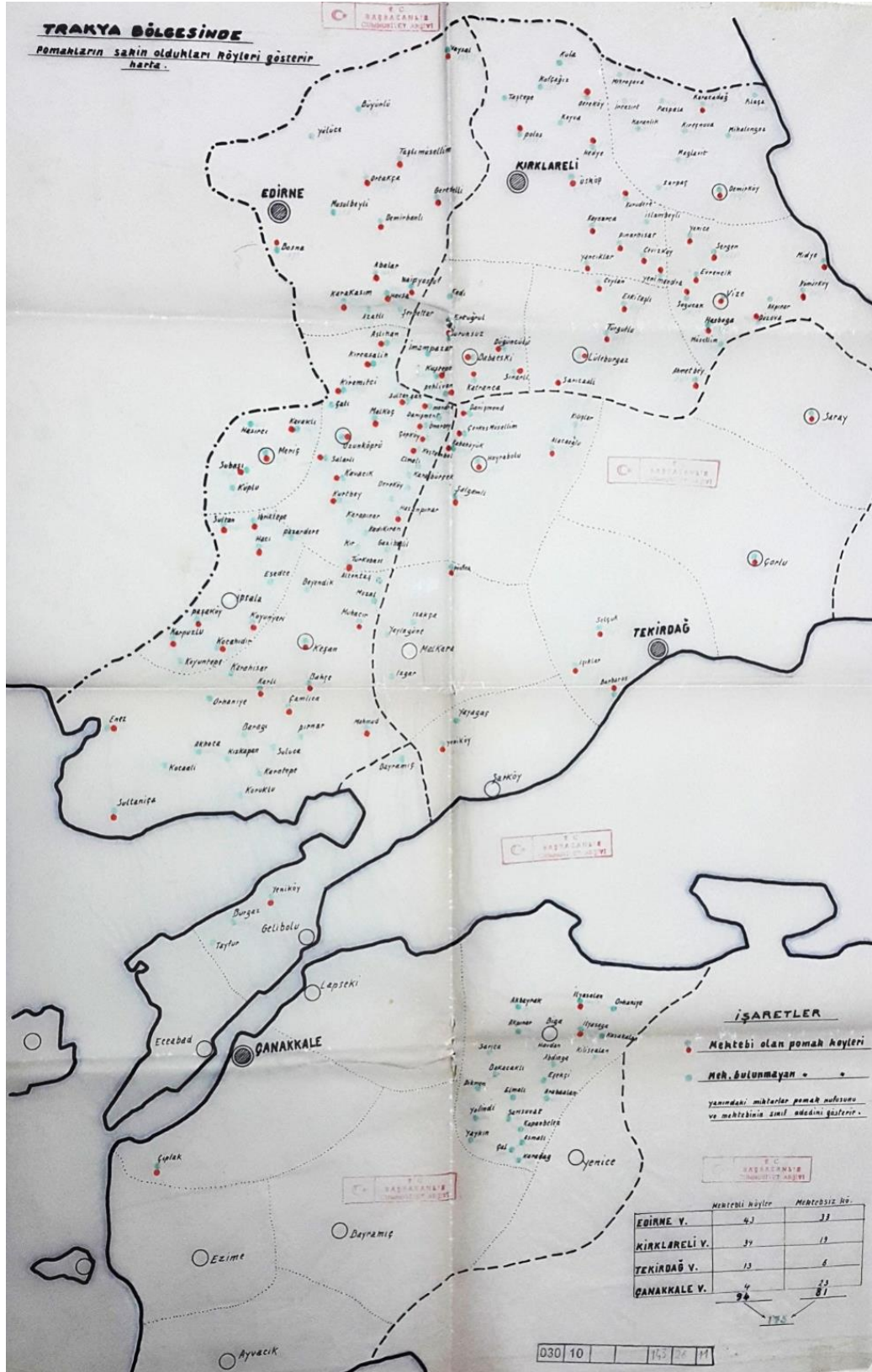

Fig. 1. Trakya Bölgesinde Pomakların Sakin oldukları Köyleri Gösterir Harita

Kaynak: BCA, 30.10.0.0.143.28.11, (22.04.1937).

KAYNAKÇA

- Akgül S. (2002). “Bulgaristan Türkleri ve Türk İnkılabı”. *Türkler Ansiklopedisi* 20 (2002) 432-443.
- Alp İ. (1990). *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlimi (1877-1989)*. Ankara 1990.
- Alp İ. (2008). *Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar)*. Edirne 2008.
- Arı K. (1992). “Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 8/23 (Mart 1992) 409-420.
- Babuş F. (2006). *Osmanlı’dan Günümüze Etnik ve Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*. İstanbul 2006.
- Burgaç M. (2013). *Türkiye’de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*. Ankara 2013.
- Duman Ö. (2009). “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 43 (2009) 473-490.
- Eren A. C. (1988). “Pomaklar”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 9 (1988) 572-576.
- Ertürk S. (2013). “Bulgaristan Basımında Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Atatürk (1923-1938)”. *Türk-Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler*. İstanbul 2013. 71-94.
- Geray C. (1962). *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler (1923-1961)*. Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi. Ankara 1962.
- Irmak Y. (1981). “Atatürk Döneminde Nüfus Politikası”. *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri* (8-9 Haziran 1981) (1981) 207-220. İstanbul.
- İnalçık H. (2008). “Rumeli”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 35 (2008) 232-235.
- İpek N. (2005). “Atatürk Döneminde Türkiye’nin Nüfus Siyaseti”. *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi* (8-12 Aralık 2003). Cilt I (2005) 173-190. Ankara.
- Keskiöğlü O. (1985). *Bulgaristan’da Türkler*. Ankara 1985.
- Kiel M. (2003). “Lofça”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 27 (2003) 203-205.
- Komisyon (2002). *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*. (2002). Ankara 2002.
- Koyuncu A. (2013). “Balkan Savaşları Sırasında Pomakların Zorla Tanassur Edilmesi (1912-1913)”. *OTAM* 33 (2013) 139-196.
- Kuyucuklu N. (1992). “Bulgaristan”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 6 (1992) 399-401.
- Memişoğlu H. (2002). *Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi*. Ankara 2002.
- Poulton H. (1993). *Balkanlar; Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*. Çev. Y. Alagon. İstanbul 1993.
- Soysal İ. (2000). *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*. Ankara 2000.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler. C. 13-19-34-52.
- Taşbaş E. (2017). *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*. Ankara 2017.
- TBMMZC. Devre: IV. C: 23. İçtima: 3. 27 Mayıs 1934 Tarihli İskan Kanunu Muvakkat Encümen Mazbatası.
- Tekeli İ. (2010). *Göç ve Ötesi*. İstanbul 2010.

Arşiv Belgeleri

Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30.10.0.0.241.630.6, BCA, 30.10.0.0.241.631.5, BCA, 30.10.0.0.241.627.26,
 BCA, 30.10.0.0.241.630.8, BCA, 30.10.0.0.241.629.15, BCA, 30.10.0.0.241.629.15.
 BCA, 30.10.0.0.241.629.15, BCA, 30.10.0.0.241.628.10, BCA, 30.10.0.0.242.633.1.
 BCA, 30.10.0.0.242.632.17, BCA, 30.10.0.0.242.633.9, BCA, 30.10.00.00.242.633.21.
 BCA, 30.10.0.0.242.637.8, BCA, 30.10.0.0.242.637.8, BCA, 180.9.0.0.240.1197.6.
 BCA, 30.10.0.0.143.28.11.